

Алла Дмитренко (м. Луцьк)

кандидат історичних наук, доцент

доцент кафедри документознавства і музейної справи

Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

E-mail: dmytrenko.a@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6125-8628>

Стобихва: виселене село в джерелах усної історії

У статті висвітлюються основні події з життя села Стобихва Камінь-Каширського району Волинської області та його мешканців у ХХ столітті. Завдання дослідження – проаналізувати фактори, які спричинили трансформацію Стобихви від містечка до вмираючого населеного пункту із застосуванням методу усної історії – фіксування суб'єктивних знань конкретних людей шляхом інтерв'ювання; розшифровування, аналізу і узагальнення зібраних свідчень. Наводяться польові матеріали, що ілюструють основні положення статті. З'ясовано основні причини руйнування села Стобихва у ХХ столітті. Перша – Стохідська військова операція часів Першої світової війни в результаті якої мешканці села були евакуйовані. По закінченні війни стобихівчани повернулися і відбудували село. Друга причина – розбудова Поворського полігону, розміщеного поруч із Стобихвою, що привело до виселення її мешканців у Бессарабію у 1940 році. В період голода 1946–1947 рр. значна частина стобихівських «бессарабців» повернулась до знищеноого села. Третє виселення почалося з 1951 року, коли стобихівчан переселяли у сусідні села та міста і заборонили будівництво нових жител. Залишилась лише невелика кількість мешканців, які до кінця 1980-х років жили без дороги і електрики. Подальшого і більш конкретного вивчення потребують усі сторінки історії села ХХ століття, особливо періоду Другої світової війни та перших повоєнних років і протистояння в середовищі стобихівців. Доцільно з'ясувати географію розселення мешканців Стобихви, виселених у 1940–1950-х рр. Доцільне вивчення звичаєво-обрядової культури. Зібрані, проаналізовані та викладені у статті матеріали сприятимуть вивченю місцевої історії, збереженню та популяризації історичної та культурної спадщини, формуванню туристичних маршрутів.

Ключові слова: усна історія, інформанти, Волинь, село Стобихва, біженці, переселення / виселення.

Alla Dmytrenko (Lutsk)

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

Associate Professor of the Department of Documentation and Museum Affairs

Lesia Ukrainka East European National University Ukraine

E-mail: dmytrenko.a@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6125-8628>

Stobyhva: the dispossessed village in sources of spoken history

The article covers the main events of the life of the village of Stobyhva in Kamin-Kashirsky district of Volyn region and its inhabitants in the twentieth century.

The task of the study is to analyze the factors that caused the transformation of Stobyhva from the town to the dying settlement using the spoken history method - fixing the subjective knowledge of specific people through interviewing; decoding, analyzing and summarizing the collected evidence. Field materials are provided illustrating the main items of the article.

The main causes of the destruction of the village of Stobyhva in the twentieth century were found out. The first was the Stohid military operation from the time of the First World War, as a result of which villagers were evacuated. At the end of the war the inhabitants returned and rebuilt the village. The second reason was the development of the Povorsky landfill located next to Stobyhva, which led to the eviction of its inhabitants in Bessarabia in 1940. During the famine of 1946-1947 a large part of the «Bessarabians» of Stobyhva returned to the destroyed village. The third eviction began in 1951 when the villagers were resettled to the neighboring villages and towns and were forbidden to build new houses. Only a small number of inhabitants, who by the end

of the 1980s lived without a road and electricity, remained. Further and more specific study of all pages of the history of the village of the twentieth century is needed, especially the period of the Second World War and the first post-war years and the confrontation between Stobihva inhabitants. It is reasonable to find out the geography of the settlement of the inhabitants of the village evicted during 1940-1950's. It is expedient to study the custom-ritual culture. The materials collected, analyzed and described in the article will promote the study of local history, preservation and popularization of historical and cultural heritage, and the formation of tourist routes.

Key words: spoken history, informants, Volyn, Stobihva village, refugees, resettlement/eviction.

Постановка проблеми. В останні десятиліття в Україні значного розвитку набули усно-історичні дослідження, які є особливо актуальними у краєзнавстві, при вивчені історії та культури окремих населених пунктів. Застосування методу усної історії дозволяє, крім політичної, особливу увагу звернути на соціальну історію – життя людей, яка раніше практично була поза увагою науковців, що спричинило чимало білих сторінок у краєзнавстві. Ми увійшли в ХХІ століття з великою кількістю відкритих проблем ХХ століття. Невирішеними залишається багато питань в історії населених пунктів, житті людей, їх сприйнятті політичних реалій у той чи інший період історії. З кожним роком все менше стає носіїв історичної пам'яті, які з власного досвіду чи з розповідей батьків і дідів знають про події минулого століття. Тому, щоб якомога повніше пізнати своє історичне минуле, слід активізувати усноісторичні дослідження. Все це сприятиме збереженню історико-культурної спадщини та її популяризації, формуванню реального патріотизму і любові до рідної землі, її історії, культури та довкілля. Зібрані і проаналізовані матеріали можуть бути використані при розробці туристичних маршрутів, формуванні осередків етно- і зеленого туризму.

Особливі місце серед волинських сіл займає село Стобихва Камінь-Каширського району, пройшовши складний шлях від містечка з розвинутою інфраструктурою до невеличкого вмираючого села. Нещодавно (червень 2019 р.) Стобихву відвідали польські музейники, які збирають усні свідчення про події Другої світової війни¹, а також німецькі історики, що збирають відомості про поселення євреїв (МГІ).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія села Стобихва дотепер залишається недослідженою, за винятком кількох газетних статей, в яких переоповідаються загальновідомі факти з праці М. Теодоровича, подаються фрагменти спогадів окремих мешканців села та відомості про стобихівську святиню – ікону Миколи Чудотворця, що оновилася у 1995 р.². Невелику статтю про Стобихву підготував М. Якименко³. Частково опубліковані спогади жительки с. Стобихва Галини Макарук⁴.

Основним джерелом при підготовці дослідження стали польові матеріали, зібрани автором у ході історико-етнографічних експедицій Музею етнографії Волині та Полісся і кафедри докumentoznavstva та музеїної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (2010)⁵ та Державного наукового центру

¹ На Камінь-Каширщині польські музейники збирали свідчення про події Другої світової війни. URL: http://volyn-museum.com.ua/news/na_kamin_kashirshhini_polski_muzejniki_zbirali_svidchennja_pro_podiji_dru-goji_svitovoji_vijni/2019-06-07-4673.

² Зубчук К. Галина Макарук: «Тепер можу і вмирати». URL: <https://www.volyn.com.ua/news/122952-halyna-makaruk-teper-mozhu-i-vmyraty>; Нивчик С. Село мое, для мене ти єдине. URL: <https://www.volyn.com.ua/news/9-selo-moe-dlya-mene-ti-edine-trista-lit-stobikhvi.html>; Романюк Н. Стобихвицьке диво. URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/985/164/35799/>; Слюсар Н. Оновилася ікона у хаті – а в господаря відкрився дар передбачення. Режим доступу: URL: <http://visnyk.lutsk.ua/news/ukraine/regions/volyn/33099/>; Солоненко М. Літописці не перевелися. URL: <http://www.golos.com.ua/article/296949>; Четыре жизни бабы Ляшихи. URL: <https://day.kyiv.ua/ru/article/pochta-dnya/chetyre-zhizni-baby-lyashhi>; Якименко М. Попроси у криниці дощу. URL: <http://www.golos.com.ua/article/184430>.

³ Якименко М. У Стобихві свій календар. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський район в історії України та Волині. Наук. зб. Вип. 64 / Упоряд. Г. Бондаренко, Н. Пась, А. Силок. Луцьк, 2017. С. 51–55.*

⁴ Усна історія села Стобихва у спогадах Олени Макарук / Уклала А. Дмитренко. *Там само*. Луцьк, 2017. С. 55–66.

⁵ Архів Музею етнографії Волині та Полісся при СНУ імені Лесі Українки, ф. Польова етнографічна практика Стобихва–2010, оп. Дмитренко.

захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (2012)⁶. Опитані інформанти 1925–1951 рр. народження (див. фото 1–10). Експедиційні матеріали дозволяють простежити основні віхи історії села Стобихва XX – початку ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Наприкінці XIX ст. Стобихва була містечком із п'ятьма вулицями і трьома провулками, з численними будинками, з більш, ніж тисячним населенням, з церквою, синагогою, крамницями, трьома щорічними ярмарками. В різні роки тут працювала гуральня, цегельний завод, сірникова фабрика, водяний млин. Через містечко проходила телеграфна лінія, що йшла із Ковеля на Пінськ⁷, а також дорога, що зв'язувала ці два міста: «Це було місто. Це все ішло з Поворуска на Пінск. Тут була перевалочна база. Ну, і на Кам'янку» (НЮО). Іноді свідчення респондентів розходяться. Наприклад, одні знають про реальне існування дороги із Поворуска до Пінська: «А це ж дорога була з Поворуска і на Пінськ» (МГІ), а інші вважають, що її мали будувати у міжвоєнний період: «Мала дорога іде сюда, на Пінск <...> з Поворуска через наше [село – А. Д.]» (НЮО). У роки Першої світової війни німці побудували вузькоколійку з Ковеля до Стобихви і Каменя-Каширського: «А це в чотирнадцятому році, це вже німець зробив дорогу <...> з Ковеля до Камінь-Каширського» (НЮО).

Стобихва була невеликим містечком. У 1880-х рр. тут проживали 561 мешканець, у 1897 р. – 1214, у 1909 р. – 1304, а в 1911 р. – 1467 осіб⁸. Як бачимо, динаміка зростання чисельності мешканців у містечку була позитивною. Долю Стобихви та її населення істотно змінили Перша світова війна і будівництво Поворуського полігону близькість до якого фактично зупинила життя в селі.

⁶ Архів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, ф. Камінь-Каширський–2012, оп. Дмитренко.

⁷ Теодорович Н.И. Волынь в описании городов, містечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом и др. отношениях. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. V.: Ковельский уезд. Почаев, 1903. С. 297–298.

⁸ Стобихва: відкрили пам'ятний знак загиблим односельчанам у Другій світовій війні. Режим доступу: URL: <https://kamin.rayon.in.ua/news/76187-stobihva-vidkrili-pamiatnii-znak-zagiblim-odnoselchanam-u-drugii-svitovii-viini>.

⁹ Дем'янюк О. Переселення західноукраїнського населення під час Першої світової війни. URL: <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/politika/pereselennazahidnoukraienskogonaseleppidcaspersoiesvitovoievijniavtordemanukoleksandr>; Трофімук-Кирилова Т., Чубирак С. З історії евакуації та біженства мешканців Волині у період Першої світової війни. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. Наук. зб. Вип. 58 / Упоряд. Г. Бондаренко, А. Силюк, П. Хомич. Луцьк, 2016. С. 51.

¹⁰ Дем'янюк О. Вказ. праця.

¹¹ Усна історія... С. 59.

У роки Першої світової війни Волинське Полісся стало аrenoю жорстоких воєнних дій. Тому у липні–серпні 1915 р. почалася масова евакуація населення краю у тилові райони Російської імперії⁹. Були виселені і мешканці містечка Стобихва, яке кілька років перебувало у зоні бойових дій: «*Тоді <...> штери роки фронт стояв. З тєї стороне Стохода стояли русські, а тут німці стояли*» (НЮО). Стосовно часу виселення мешканців Стобихви, історики відзначають, що населення Ковельського повіту було евакуйоване до середини осені 1915 р.¹⁰, а респонденти називають 1914 рік (МГІ; НЮО).

За спогадами інформантів, місцем переселення стобихівців були населені пункти Симбірської, Білгородської, Курської губерній. Наприклад, батько Галини Макарук з родиною був на Волзі, у Симбірській губернії, а родина мами – спочатку у Білгородській, а потім у Курській губерніях. окремі родини переселили в сусідні села і повіти: «*I хто де. Хто були даже близъко. Отут, по нашим районі були, даже по області*» (МГІ)¹¹. Родина Любові Герасимчук переїхала в район м. Сарни Рівненської обл.: «<...> от наши батьки розказували, як була царська война, вони виежжали беженци, коло Сарно десь там були». А батькова сестра з дітьми, чоловік якої був в Америці, опинилася у Польщі: «<...> як була царська война, то вони були в Польщі, їх вивозили в Польщу» (ГЛЯ).

Родину мами Юхима Набrusка, який, зі слів мами знає про те, як відбувалося переселення, перевезли на Курщину. Батьки п. Юхима одружились лише 1912 р. Батька забрали на фронт, тому мама їхала зі своєю родиною. До Пінська добиралися возами. Родина мами Юхима Набrusка на вантажили три вози, кожен з яких був запряжений парою волів. З собою брали різноманітне

майно – терниці для тертя льону, ступи для товчиння зерна та ін. У Пінську все майно і навіть волів повантажили у вагони: «*Ну, мати казала, що в нас було три пари волив. Тоді ж, то моя мати розказувала, їхали волами до Пінска <...>. Каже, ме тре пари волив, тре підводи нагрузели. Разне барахло. I ступи <...> везли туда. I терниці, що терти льон. Каже, везли ме все туда. <...> I ме нагрузели своє все, що було, ну общем, багатте, і везле туда, їхали до Пінська. А в Пінську погрузили їх в поїзд і завезле в Курську губернію.* [А. Д. А воли де поділи?] З собою всю забрали. У вагони все їм представили, все, аякже. Всю забрали, вони все завезле туда. А батька забрали на фронт. От. А мати, воне женилися в дванадцятим році, в четирнадцятому році, то вони молодеї буле, то вона з батьками їхала своїми» (НІОО).

Ті стобихівці, яких воєнне лихоліття закинуло у Поволжя, зіткнулися із голодом. За спогадами переселенців, в ті роки, щоб вижити, навіть землю їли¹². Рідним Галини Макарук, які були в Симбірській губернії, намагався допомогти дід по батьковій лінії Гордій Кравчук, який у 1912 р. виїхав до Америки і жив у Детройті. Будучи дуже ощадливим, він зміг назбирати певну суму грошей. І коли на Поволжі почався голод, «слав гроши на Леніна», щоб допомогти голодаючим Поволжя, серед яких була його дружина і діти, про що пізніше писав у листі родині: «[Дід посылав – А. Д.] Гроши на Леніна. Щоб помогле голодаючим Поволжя. Там його жінка, діти. [А. Д. Ви вже дізналися потім?] Потім. Дід писав, чи вам, як уже воне слоде добралися, стала Польща і мона перепесуватися. То він писав, чи давали тобі допомогу, бо я велики гроши слав всі туде, на це» (МГІ).

Повернення вимушено переміщеного населення Волині розпочалося вже з червня 1916 р., значно активізувалося з весни 1917 р., досягнувши масового характеру у 1918 р.¹³. В цей час розпочалася громадянська війна, що утруднювало повернення біженців. Якщо переселення на схід було організованим, то назад добиралися самотужки: «*To там, оттуда, як хто як міг, так*

*i [поверталися – А. Д.]» (НІОО). Очевидці оповідали своїм дітям про те, що повернулися не всі, багато людей померло або ж були вбитими: «*Бо, от мати казала, ще стояли в Києві, то ще бомбили. То громадянська ж війна ще була. То каже, там побели, і одного, вона казала, дядька, другого, що це вбели*» (МГІ)¹⁴. Більшість стобихівців повернулися додому у 1920–1921 рр.: «*Баба [повернулась – А. Д.] у двадцятому десь, чи в двадцять першому [році – А. Д.]*» (МГІ).*

Вдома мешканці Стобихви на місці своїх колишніх жителі застали залишки печей, вціліло лише кілька будинків¹⁵. Решта згоріли, у т. ч. й церква, або ж були розібрани австрійцями на бліндажі¹⁶. Дослідники відзначають, що на лінії Південно-Західного фронту села були повністю зруйновані, склались несприятливі умови для відновлення сільського господарства. Рееvakуовані мешканці змушені були жити по лісах, у землянках, окопах¹⁷, бліндажах. В ході експедиції такий бліндаж зафіксований на обійті, що належало Федору і Федорі Смолярчукам.

Бліндаж на колишній садибі Смолярчуків. 2010 р.

Впродовж десяти років Стобихва відродилася: працювали магазини, початкова школа. З розповідей батьків і дідів старожили пам'ятують і про суспільно-політичне життя у селі в міжвоєнний період. 1926 р. у Львові створений Сельроб, що мав прорадянське спрямування: «*Но в нас Сельроб, рух був. У тридцять третьому дето році той Сельроб – це виступали проти Польщи.*

¹² Четыре жизни бабы Ляшихи. Режим доступу: URL: <https://day.kyiv.ua/ru/article/pochta-dnya/chetyre-zhizni-baby-lyashhi>.

¹³ Трофімук-Кирилова Т., Чибирак С. Вказ. праця. С. 52, 53.

¹⁴ Усна історія... С. 59.

¹⁵ Четыре жизни...

¹⁶ Якименко М. У Стобихві свій календар...

¹⁷ Трофімук-Кирилова Т., Чибирак С. Вказ. праця. С. 53.

Шо долой поляків, за возз'єднання із Східною Україною» (МГІ)¹⁸. Волинський воєвода у жовтні 1932 р. писав про те, що в Ковельському повіті багато сельробівських організацій, через які комуністи активно поширяють ідеї революції¹⁹.

Очолював осередок Сельробу мешканець сусіднього із Стобихвою села Смоляри Йосип Потарський. Членами Сельробу була в основному біднота, однак іноді до організації потрапляли і більш заможні господарі, які не могли стерпіти зневажливого ставлення до себе: «Вже поляків, не любили вже. <...> *Бо шо ж ти? – Ти хлоп, бедло, а вони пани. А як хто таке, як в моого батька характер, то він дуже непокірний був*» (МГІ). У Смолярах жили родичі Іллі Кравчука і його дружини Олександри, які всі були членами Сельробу: «*Мої по батькови рідня, тут було село якраз на полігоні, Смоляри. <...> по материній лінії, там було дітей багато і бабині брати, моєї бабусі по матері, у їх було сім братів, землі не хватало, воне всі буле членами КПЗУ*» (МГІ). Мама, як стверджує Галина Макарук, за наполяганням родичів, вирішила, що батько також має бути членом осередку і отримати відповідне посвідчення. Так Ілля Кравчук, маючи зовсім інші переконання, став членом Сельробу: «*Туди ж предлашають матері, щоб і батько поступев. Батькові мати не казала, бо він і не вступев би, мабуть. Но мати дає дозвіл на те все, плотить материн рідній дядько тре злоти за білет і батькові дають білет, видають тоже, члена КПЗУ. I він теж щастяється в Сільробі*» (МГІ)²⁰.

В липні 1932 р. в лісі між селами Троянівка і Смоляри проходила конференція Ковельської організації КПЗУ, у якій брала участь відома учасниця комуністичного руху Ольга Коцко. Свідченням цієї події був пам'ятний знак: «*Тут проходив з'їзд КПЗУ у Смолярах. Приїжжала Ольга Коцко <...>. I в нас даже стояла така тут тумбочка із зірочкою там, і що тут проходив з'їзд КПЗУ під керівництвом Ольги Коцко*» (МГІ). Олександра Кравчук, яка була надзви-

чайно активною людиною²¹, разом із подругами ходили слухати, про що там говорили: «*Туде ж, мати в мене така була, носа любела всюди вткнути. Вона ходела з другою падругою слухати під вікно десь, що там говорять*» (МГІ)²².

У 1932 р. на Ковельщині вибухнуло повстання селянства, організоване комуністами. Діяльність Сельробу була заборонена, а на територію Ковельського повіту введені війська. Як свідчать дослідники, влада жорстоко розправлялася із повстанцями і мирними жителями – руйнували і палили села, катували, розстрілювали і арештовували селян²³. У спогадах старожилів знаходимо приклади страшної розправи: «*Мати, як стане розказувати, то страшно. <...> ті всі, кого поляки похапали, страшно мучили. Був такий дяк, <...> Терешко Терентій, моряк сам <...>. Він, чи з Верхів, чи з Піщаного. <...> як вже поляки зловели, то мати каже, дід тоже його возев, бо то брали, поліція приказувала. Йому поламали руки, ноги*». Заарештовано й багато молоді: «*Тут, у нас тут була екзекуція на місці. Місто. I тут дівчат було багато <...>. Каже мати, там ревло, вищали, так воне їх бели і кості ламали*» (МГІ)²⁴.

У жорна карателів потрапив Ілля Кравчук, у якого знайшли посвідчення члена Сельробу. Його і ще чотирьох осіб відправили в табір до Берези Картузької. Однак, завдяки тому, що родина Кравчуків була заможною, так як дід жив в Америці і не забував про свою родину, бабуся «викупила» свого сина: «*Батька забрали моого тоже. Знайшли той білет, був у сундуку. <...> забрали батька, забрали ще чотири чоловіки. Посадели їх уже у Беръозу Картузьку, везле. Суде буле. Ale баба розкенула ті долари свої, що дід вже висилав, і вона батька викуплює. <...> а ті сиділи*» (МГІ)²⁵.

Особливо переслідувалися активісти прокомуністичних організацій, зокрема і Йосип Потарський, за голову якого обіцяли нагороду в розмірі 2 тис. злотих. За свідченням істориків, Йосип Потарський у ті роки загинув²⁶. Мешканці

¹⁸ Усна історія... С. 59.

¹⁹ Історія Ковеля. Режим доступу: URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Історія_Ковеля.

²⁰ Усна історія... С. 59, 60.

²¹ Четыре жизни...

²² Усна історія... С. 59.

²³ Заболотний І. Нескорена Волинь. Львів: Каменяр, 1964. С. 142–143; Історія Ковеля.

²⁴ Усна історія... С. 59.

²⁵ Там само. С. 59, 60.

²⁶ Заболотний І. Вказ. праця. С. 142–143; Історія Ковеля.

с. Стобихви впевнені, що він не був страчений, а втік на територію Східної України і жив на Донбасі. Припускають, що він вдруге одружився, так як його син приїджав у Нововолинськ, де проживало багато стобихівчан, розшукувати рідню. Батька на той час вже не було: «Я <...> найшла, що Йосип Потарський був повіщений у Ковелі, в тюрмі. Це неправда. Йосип Потарський втік, добрався в Східну Україну. Чи він отсидів, я не знаю, но він на Донбасі оказался. У його син, уже він там видно другий раз женився, і був його син, і той син приїжджав у Нововолинськ рідню шукати. Шо значить батько казав, і всьо, вже його не було» (МГІ)²⁷.

Активістам прорадянських організацій, що втекли у Східну Україну, в більшості не пощастило, так як вони були визнані націоналістами і також були покарані: «*А ті, що вспіли перейти річку, це перебратися на Східну Україну, Сталін побрав, кого розстріляв, а кого в тюрму посадили. Їх не везнали. Їх везнали націоналістами. Бо воне, таяк би України хотіли. I ничего їхне оте не дало*» (МГІ)²⁸.

Збереглись у пам'яті старожилів і спогади про 1939 рік, з яких бачимо, що окрім польські родини, з початком німецької окупації Польщі, втікали в Радянський Союз: «*Вже поляки, вже отоді їхали і німець. <...> Втікали в Радянський союз. A їх бідненьких туде всіх, отої цвіт польський*» (МГІ). Такий пан, що їхав бричкою, запряженою двомаарами коней, зупинявся на нічліг і в родині Кравчуکів у Стобихві. Хто він – Галина Макарук не знає. Можливо, відомий художник. Але місцева вчителька п. Матушевська, побачивши його, цілуvala руку, наголошуючи, що «*ніколи в житті вона не мріяла цього пана зустрінути, щоб побачити наяву. I вона, жінка, но цілуvala йому руки*» (МГІ). Цей пан намалював портрет маленької сестри п. Галини, який зберігається дотепер: «*<...> i так в сестри є ше й портрет, <...> так маленька сестра бігала, то він бистренсько її нарисував олівцем. То ше є вона, ми береежем по цей день той портрет*». А батькові, за те, що знайшов загублену у клуні каблучку, подаравав воза: «*To дав батькови воза, лишив він, от. Bo кальцо обручальне згубев у клуні, батько йому найшов, oddав, то він за те воза лишив*» (МГІ)²⁹.

З надією на краще життя у вересні 1939 р. стобихівчани зустрічали радянську армію. Вбралися у святковий одяг, («як на Паску, казала мати»), у руки взяли червону тканину, зробили браму з написом «Ласкаво просимо»: «*Ну, каже мати, то було свято*». Однак уже тоді село розділилося на дві частини – бідні підтримували нову владу, а заможніші господарі стояли остоною: «*Но мої батьки <...> не ходели на те свято. To йшли більш бідні, таке, лодирі, казали, голота в селі зветься*». Солдат розмістили по хатах і тоді сільські мешканці з перших вуст почали дізнататися про реальне життя в Радянському Союзі – про колгоспи і особливу голод: «*I ті солдати трошки людям стали казати, що не дуже спішіть, вас будуть у колгоспи. Шо там, от про голод. A про голод i так прочували вже. Вже прочували, що там в Україні був такий голод*» (МГІ)³⁰.

Після вересня 1939 р. в селі постало нова влада, яка одразу ж склала списки заможних для виселення у Сибір: «*Отак – хата жестю крета – на Сибір, велосипед маєш – на Сибір, земля є – на Сибір*». Але на той час із м. Куйбишева (тепер – м. Самара) приїхав земляк Йосип Михнюк, учасник громадянської війни, який служив в армії Будьонного. Він порвав складені списки, переконавши при цьому сільських активістів не відправляти людей до Сибіру. Саме завдяки йому жоден із стобихівців, на відміну від мешканців сусідніх сіл, не був виселений: «*<...> оцей наша земляк Йосип Михнюк, він там перейменувався на Михайлло. Він приїхав і порвав теї списки, у цих активістів. Він був у Куйбишеві, на Волзі. Він служив у Будьонного весь час. Він був юрист сам. I він сказав: хлопці, не смійте своїх чіпати. I в нас, дякувати Богу, тако, будь би порозкуркулювали, але на Сибір ни одну сім'ю, на відміну від Верхів. Там повезле. <...> Xто втік, то воне до сорок первого року скривалися*» (МГІ).

З позитивних змін, що відбулися у селі після 1939 р., інформанти називають відкриття магазину, в який завезли «мануфактуру», цукор і сіль, які призначалися лише для бідноти. Середняки і багаті господарі нічого не отримували: «*Моєму батькові не дале нічого, абсолютно – ни солі, ни сахару, ни матерії. Ботіночки хтіли сестрі старшії – не. I такничого*». Лише навесні,

²⁷ Усна історія... С. 59.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. С. 58.

³⁰ Там само. С. 60.

коли в родині завідувача магазину закінчилось сіно для худоби («*Бо їм за отую агітацію, за тем всім, не було коле наробети ні сіна, нічого*»), дружина звернулась до матері Галини Макарук з проханням поміняти сіно на сіль: «*Кумо, може у вас сіно лишиє є, чи солома? <...> То я вам соли дам*». Сіль у ті часи була своєрідним стратегічним товаром: «*Сіль – це було, знаєте... Я знаю, сіль у куточку закам'яніє, але шоб завжди, бо без солі не виводися. Бо то й під час війне саме страшно, то без солі бути*» (МГІ)³¹.

У селі був створений колгосп імені Сталіна. У ті роки сільських активістів із західних регіонів України возили у Східну Україну, щоб показати, як добре там живуть люди. Із Стобихви на Схід поїхав Федір Набrusко, по вуличному Чміль, який, повернувшись, розповідав землякам, що «*Там даже на картоплі помідори ростуть! Я своїми очами бачив*». На думку інформантів, він побачив картоплю із насіннєвими плодами (ягодами), які є неїстівними³².

Саме в цей час радянські активісти почали відходити від давніх народних звичаїв – перестали ходити до церкви, відзначати свята: «*Бо знаєте, прийде оця, родичі наші, по дідові, то батькови, тиї, із Смоляр, – То ви ще паску пекле? – А мати каже, да. – А ми в Корчака!, о. – Це вже вони партійне там собраніє проводили. Ми паски не пекле. Ну, то для матері щось таке було, о. Ходить уже, тут одна така була, Федора, – О! То ви ще богу молитеся! Я свої ікони всі викинула з хати!*» (МГІ).

Справжньою бідою для Стобихви став Повороський авіаційний полігон, який існував ще з міжвоєнного часу. Є навіть згадки, що в цей період стобихівчан також виселяли³³, але про це нічого невідомо. З входженням Західного регіону України до СРСР, почалась розбудова названого полігону, розміщеного на суміжних територіях Камінь-Каширського, Ковельського і Маневицького районів, у безпосередній близькості від Стобихви. 1940 р. мешканців Стобихви та ряду сусідніх сіл переселяють у звільнені від німців села Бессарабії, у новостворену Ізмаїльську область (1940–1954 pp.). Одні респонденти

вважають, що їх виселили саме із-за полігону: «*В сороковому. Палігон. Тут Польща зачала полігон будувати. Там Смоляри, то на нет скосело. А потом, як совєтська влада прийшла, то, значить, і нас розширили, цей полігон. Нас веселили туда [в Бессарабію – А. Д.]. З-за полігона*» (НІОО). Інші ж наполягають на тому, що влада хотіла виселити мешканців: «*Та ми вже, який там палігон! Там, як я от зара кажуть, не вельми він і мішав, це було просто убрести*» (МГІ). Під виселення, крім Стобихви, потрапили і сусідні села інших районів: «*To взяли вони Стобихву, Бережницю, Черськ, Заячівку – це вже Ковельський, Маневицький райони, Грушівку, Гулівку і Горно і даже Стобихівку. I цих людей повезле. Погрузели і повезле <...> в ту Бессарабію. <...> В сороковому році*» (МГІ)³⁴.

Однак не всі стобихівці погодилися на виїзд у Бессарабію. У селі залишилося біля 20 сімей, у т. ч. й родина Кравчуکів, яка не погодилася на виїзд. Не поїхали всі родичі Галини Макарук по лінії батька, а також мамині батьки, у той час як її брати, що були комуністами, погодились на переселення: «[Не поїхали – А. Д.] Мій батько, мати, його сестра, батькова і по матері батькє, хоч її, бабини брате, всі комуністи, ужсе воне комуністи буле, поперли всі туди, баба не поїхала моя, за братами. Від рідні одстала. З-за матери і вони дуже в Бога ввірували. I батько, всі, і дід, сказали, що нам з неми не по дорози. I ми лишилися тут. Нас десь двадцять хат, які не захотіли їхати в Бессарабію» (МГІ)³⁵.

Відмовившись їхати в Бессарабію, Ілля Кравчук і його дружина Олександра (по сільському – Ляшиха), надіялись перевезти хату до Каменя-Каширського. Однак надії не справдилися, тому що родини, які залишилися в селі, змусили розібрати свої обійстя буквально впродовж дня: «*Ту хату заставили за день розібрати. Ми її розібрали, завіз батько до Верхів, село тут, п'ять кілометрів, почалеся хутора верховське і вин тилько до тех хуторів. I склали ту хату в кучку, дерево і війна почалась. Навесні мали стroyтись – почалась війна*». Пізніше хату знову перевезли до Стобихви, де вона стоять до сьогоднішнього дня (МГІ)³⁶.

³¹ Там само. С. 58.

³² Там само. С. 60.

³³ Експедиція в село Стобихву. Режим доступу: URL: https://vf-ndc-oasu.ucoz.ru/news/ekspedicija_v_selo_stobikhvu/2010-07-05-100.

³⁴ Усна історія... С. 60.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само. С. 58.

З родини Любові Герасимчук в Бессарабію виїхав один брат, а всі інші, на запрошення другого брата, який був у приймах у с. Карпилівка Камінь-Каширського району, переїхали туди: «<...> ми не були в Басарабії, бо нас забрав той, що в Кропивиці був в приймаках. Він каже, що ви туда поїдете, йдьте до нас, і будемо жити, вам дамо поля, і дамо все. Нас там любили, мій брат, то вже батько його був добрий. А брат уже був такий, що в світі є, то він робив». Родина прожила там до приходу німців, а потім повернулася у своє село: «Але ми зиму перезимували, прийшов німець і ми назад сюди прийшли. Німець сказав йдіте по містам. I ми пошли сюди, і так і живем тут» (ГЛЯ).

Мешканці волинських сіл привезли у села Арцизького району, засновані свого часу німецькими колоністами, які на початку вересня 1940 р. були виселені відповідно до німецько-радянської Угоди про евакуацію. Майно німецьких родин передавалося місцевим органам влади. Тут було створено ряд колгоспів. І саме сюди переселялися селяни з різних районів СРСР³⁷, у т. ч. і з Волині. Галина Макарук неодноразово провідувала земляків на Одещині, тому добре знає географію їх розселення. Стобихівці і мешканці сусідніх сіл були розміщені у селах «Фріндельшталь» (Фріденсталь, з 1944 р. – Мирнопілля), Площук, «Деневіц» (Денневіц, з 1945 р. – Прямобалка), «Шампанос» (Новий Фершампенуаз, з 1945 р. – Новоселівка) (МГІ). Любов Гриненець пригадувала, що в цих селах до них взагалі не було українців: «<...> нас привізли в німецьке село, там німци тілько жили. З таких, українців, нікого не було. I ні з руских, і ні з українцув, нікого не було» (ГЛА).

На початках стобихівським «бессарабцям» пощастило більше, ніж землякам у дома. Переселення відбулося восени, коли вже зібраний урожай, в кожній хаті були великі запаси продовольства, тому нове місце сприйняли з великим оптимізмом. Вражало все, насамперед великі ні-

мецькі будинки, їх інтер’єр на умеблювання. Вразила навіть підлога, пофарбована у жовтий колір: «Їх розмістели по хатах. Там хате, я ж вам казала, обстановка, шкафи, ліжка, яких вони не бачили. Каже, даже підлога. Їм так девно було. Все, от ми любим бордовим кольором поле красети, а там жовтим. Все жовтє» (МГІ)³⁸. За спогадами переселенців з інших волинських сіл, у великих німецьких будинках селили кілька родин (за кількістю кімнат)³⁹. Та це не засмутило нових мешканців. Адже амбари були повні зерна і не потрібно було думати ні про їжу для себе, ні про корми для худоби. Навіть у печах стояв спечений хліб, який попередні господарі не встигли вийняти: «Каже, в піч заглянеш – хліб стоїть, не ветягли, не вспіли. Всьо покенули вони бідні» (МГІ), що є свідченням того, що переселення німців було примусовим, хоч за Угодою мало відбуватись добровільно⁴⁰. Тому перший рік стобихівці прожили «як у раю»: «А вже в погрибах – від вина, бочки вина повні. Ті амбари повні зерна – кукурудза, пшениця. <...> Рай був. <...> I почале жети. Колгосп був. Каже, яка там робота. Але, каже, вже шо отпиле, шо одгуляли! Жизнь маліна! Не роби собі. Зерно линувалися коровам там, чи коням давати, шоб іте на гору брати, то прокручували диркє, шоб сипалося у жолоб» (МГІ)⁴¹.

Життя налагоджувалося. Стобихівці приглядалися до життя місцевого населення. Їх дивували їхні звичаї та окремі елементи побуту, наприклад, приготування мамалиги з бринзою, про що вони раніше ніколи не знали (СОМ). Любов Гриненець здивував звичай проведення «вечорок», на яких, на відміну від стобихівських, дівчата не пряли. У 1943 р. п. Любов виходила заміж і їх з чоловіком Яковом у колишній німецькій кірсі вінчав румунський священик під супровід румунських півчих. Інформант до останніх років життя пам'ятала той піснеспів: «Домне мілусите, домне мілусите» (ГЛА). До сьогоднішнього дня вишиту сорочку у селі на-

³⁷ Сорока Ю. Західноукраїнські землі на початковому етапі Другої світової війни: біженці, військовополонені, обмін населенням. Етнічна історія народів Європи. 2011. Вип. 34. С. 4–8. Режим доступу: URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2011_34_3/.

³⁸ Усна історія... С. 61.

³⁹ Жарчинська О. Додому з Бессарабії волиняни йшли місяць. Режим доступу: URL: <http://archive.visnyk.lutsk.ua/2009/04/01/8337>.

⁴⁰ Сорока Ю. Вказ. праця.

⁴¹ Усна історія... С. 61.

⁴² Там само.

зывають терміном «малороска», невідомим у сусідніх селах. У похоронній обрядовості прижився бессарабський звичай дарувати присутнім під час ритуалу тканину і хустки (МГІ).

Життя стобихівців в Бессарабії почало мінятися з початком війни. В села прийшли румунські солдати: *«І Антонеску прийшов. В постолах солдати руминські, із шкури, з живеци, отеї лапти»*. Місцеві колгоспи зберігалися, тому, як і в мирні часи, ходили на роботу. Однак за будь-який непослух, румунські солдати били нагайкою: *«І так той колгосп продовжував. Взяле руміни, на роботу ходели. Руміни ничего, в їх на гайкою. Слово не так – по плечах пашол. І жиле. Але ж, ничего, там не страшно. Бо німців вони майже не бачили»* (МГІ)⁴².

Ситуація змінилася тоді, коли у с. Деневіц вбили румунського солдата. У злочині звинуватили «поляків» (волинських переселенців). Зібрали усіх, виставили в ряд – спочатку дітей і жінок, далі – чоловіків. Вибрали кожного третього чоловіка і одразу ж розстріляли 10 стобихівців, яких не дозволили навіть похоронити: *«Но в Деневіцах убили руминського солдата, хтось убев. Їхав він кіньми і убили солдата, найшли в кукурудзі. І ксенули. Нас там звали поляками, наших людей. І їм сказали, що то тильки поляки могле. І збирають людей, і веставили. Зразу малих й жінок, а потім чоловіків тільки веставили і кожного третього – вейди, вейди, вейди. І так їх було тридцять душ. Десіть душ сразу вевели і розстріляли. А як за три дні не признастесь, на третій день знову буде, от. Будемо вже й жинок, і дівчат, і всіх, от. Хоронети не дале. Тильки так, присепали»* (МГІ). Серед розстріляних був і брат Любові Герасимчук, який з молодою дружиною вийхав у Бессарабію (ГЛЯ). За три дні вбивцю знайшли. Ним виявився молдаванин, який украв коней і вбив того солдата. Але люди вже були розстріляні: *«А люди то, десіть душ наших чоловіків загубели. Це велике, наших стобихівців розстрілили. Вже ці жинки плакали, вже воно їм не мело було нічого»* (МГІ)⁴³. Але якось дожили до кінця війни.

У Стобихві та навколоїшніх селях весняні роки були ще тяжчими. У перші дні війни події розвивалися настільки швидко, що стобихівські чоловіки не встигли потрапити на фронт. Ілля Кравчук вже 23 червня був у військкоматі. Однак саме в той час 2 німецькі літаки почали бомбардування, пошкодили будівлю військкомату, тому всі присутні розбіглися хто куди і повернулися додому, що, як потім з'ясувалося, врятувало їм життя: *«А наші мали щастя, що повтікали. І так батько лишився мій, і дядько, батьковеї сестри чоловік, лишелися вже отут»*. Ті ж чоловіки, які прийшли до військкомату пізніше, були розстріляні, про що свідчить хрест у полі біля с. Великий Обзир: *«А ті, хто запізнилися, прийшли в військкомат, то їхати як з Обзира сюде, то стоять там у полі хрест, то їх погрузили чекісти на машину, вевезли за Камінь і розстріляли всіх, щоб не оставалися»* (МГІ)⁴⁴. Нещодавно опубліковані свідчення очевидця цієї події, який 55 років прожив в Одесі і тепер повернувся на батьківщину⁴⁵.

Мешканці сусідніх із Стобихвою сіл розділилися на дві частини. З одного боку ті, хто підтримував радянських партизанів, з іншого – національно налаштоване населення, що стояло на боці бандерівців. У родині Галини Макарук були ті, і ті. Материні брати були у партизанах, а батько, мати і дід не підтримували їх. Незважаючи на те, що родина Кравчуків була національно налаштована, ніхто з них не був у загонах бандерівців. І сама п. Галина вважає, що не можна одних назвати добрими, а інших – паганими. Ваги, на думку інформантки, не переважать у жоден бік: *«Бачте, мені дуже шкода отех луганських і донбасовців, що вони не знають всенікої правди. Шо бандеровці робели тоже ж зло. Но не говорім, що то воне так вороге, а то вже добрий. У нас однаково. Віса не переважать»* (МГІ)⁴⁶.

Та все ж респондентка більше розповідає про злочини радянських партизан, які «вимітали все» у селян: *«А ми ще були бідніши, ті, що тут [у Стобихві – А. Д.]. Бо в нас партизани вемели всю! І корови, і коні – всю забрали, як стоїш!*

⁴³ Усна історія... С. 61.

⁴⁴ Там само. С. 58.

⁴⁵ Романюк Н. Поліщуків-новобранців розстріляли за запізнення у військкомат. Режим доступу: URL: http://visnyk.lutsk.ua/news/ukraine/regions/volyn/42259-rozstrilyaly-novobrantsiv-za-zapiznennya-u-viiskkomat/?fbclid=IwAR0vTJf-5Ky_fEs0q1CRMQFXplsrKdUKQXqd_geutLiM5CmPdHkRoq8BVs.

⁴⁶ Там само. С. 61.

І одежу. Партизани. Бандери не брали! Бандери не брали! Воно їм непотрибне було. Вони були діти батьків хозяйствських. А оці, по коморах...». Недобру славу по собі залишили і ковпаківці, загони яких по дорозі у Карпати в новорічну ніч (13–14 січня) зупинялися у сусідньому с. Великий Обзир (МГІ)⁴⁷. Подібну інформацію знаходимо в спогадах очевидців про дії радянських партизанів у інших селах Камінь-Каширщини⁴⁸.

Місцеві партизани вбили дідуся Галини Макарук «за те, що він прийшов і розказав своєму двоюрідному братові, в якого два сини буле в партизанах, що хтось його стужка посмекав. Обсмекав, каже, і рукавиці лежать. I каже, хто там був? Ну, що там, з братом своїм порадився. I зайшов до моєї мами, і розказує. Мати каже: Е, діду! Ми никому не казали. – Каже, то глядіть, не пікніть никому, що ви бачили. – Та я, каже, П. сказав. – Да й каже мати: Дідочку! Вже вас нема. Вас уб'ють там. В його ж такей вредний сен, отої В., вин скаже партизанам. – Прийшли до хати й застрелили». Маму п. Галини місцеві партизани завели на кладовище і змусили копати собі могилу: «Вже сорок третій рік, вже фронт, уже давав про себе знати, о. Ну, і воне, як розгулялися. Почале за матір'ю полювати, водети на могилки. Завели раз, батько ночував у клуні, десь там у пустки. Вони завели на могилки, дали лопату, викопала мати могилу собі, яму, почали стріляти. Батько зліз уже, каже, хай уже вбивають мене. Ну що ж я з дітьми зроблю? <...> Коли він зліз і йшов, він почув материн голос. Вони ведуть уже матера до діда і приказали oddати бочонок меду, масла там, яйця». З часом батько п. Галини Ілля Кравчук загинув від рук партизанів-односельчан. Можливо, справа не в політичних поглядах, а в економічному становищі родин, коли бідніші заздрять більш заможним господарям і мстяться їм за добробут. Такі стосунки продовжились і в по-воєнні роки, коли брат чоловіка, що вбив Іллю Кравчука, став головою колгоспу і прийшов катувати Олександру Кравчук⁴⁹. Після цього родина цих «активістів» виїхала із села. Але на

цьому історія стосунків родин не завершилася і навіть позначилася на їхніх внуках, яких доля звела там, де вони проживали (внучка того чоловіка була першою вчителькою внучки п. Галини).

Після смерті батька родині прийшло дуже тяжко: обстріл хати, після якого маті і діти дивом уціліли; затримання матері партизанами; скитання по лісових землянках та ін. Все це супроводжувала страшна біdnість – відсутність одягу і їжі. Особливо голодними були дні, коли їх прихистив дідусь, що жив у землянці і сам доглядав трьох дітей: «Там уже такий був голод. Той дід як де дістане стаканчик молока, наліє в цілий чигун воде, забілити і вже ми всі хлещемо. Мати іде десь, то хліба там дядько один собакам давав, то попросить, дайте мині ту шкурочку. Нам тако, вламає шкірочку сухую і ми в рот як канфета, з сестрою сосемо, геть розстане зусім. Так побули там. А потім переїхали в ліс, зробили із ялового гілля шалаши і жили там. Я боса зувсім. Ходела, сніг розсвояєши, журахлені шукаєши. Тут вигнила губа, нігти злізли до одного з ніг, з рук. Так і прийшов фронт»⁵⁰.

Зовсім по-іншому, ніж місцеві партизани, вели себе солдати радянської армії, які більше трьох місяців стояли у Стобихві, готовуючись до наступу на Ковель. Родина Галини Макарук (мати і діти) вийшла з лісу і прийшла до хати свого батька, який повернувся раніше. Всі були у жахливому стані. Ось як описує маму п. Галина: «<...> в матері серняжска і фартух, як був, то тилько рубці пооставалися, гола зовсім, ничего». У дідовій хаті жило сім радянських офіцерів. Завдяки одному з них, старшому за віком, родом із Псковської області, вже наступного дня п. Олександрі виділили палатку для пошиття одягу собі і дітям: «А був з Псковської області <...>, севій, старець уже такий, років сорок п'ять було. На другий день сказав ведати палатку, одіти єму бендеровку, щоб собі юбку пошела, нам портнянки ведати, ішо й дав чорнила, щоб покрасели <...> плаття». І лише після цього почалися допити про причетність до бандерівців, про смерть батька та ін. (МГІ)⁵¹.

⁴⁷ Романюк Н. Поліщуків-новобранців розстріляли за запізнення у військомат. Режим доступу: URL: http://visnyk.lutsk.ua/news/ukraine/regions/volyn/42259-rozstrilyaly-novobrantsiv-za-zapiznennya-u-viiskomatom/?fbclid=IwAR0vTJf-5Ky_fEs0q1CRMQFXplsrKdUKQXqd_geutLiM5CmPdHkRoq8BVs.

⁴⁸ Кондратович О. Кримно і Брониця: минувшина і сьогодення. Історико-краєзнавчий нарис. Луцьк: Твердиня, 2011. С. 88–90.

⁴⁹ Там само. С. 61–63, 66.

⁵⁰ Усна історія... С. 62–64; Четыре жизни...

⁵¹ Усна історія... С. 65.

З тих років день Перемоги став святом для родини Кравчуків: «<...> ми до самеї смерті, як день Перемоги, ми завжди плакали і згадували руских солдат. Це буле дійсно визволителі. І я кажу, перша грудочка солодощів – це грудочка цукру, це була з рук радянського солдата, червоноармійця. Ну, з тих офіцерів. Вони нас оділи, вони перелякалися, вони казали рак у рєб'онка, на мене. Нема ж губи, нігтюв нема. Мати каже, який рак? Сопливе воно, голе, цілу зему, три місяці почти ходило голос по лісі, от. Взяли мене, майор медичної служби забрали, як самих таких заслужених і вилікували. Мати почту возела із Повурська їм, і стріала, і варела їсти. Він сказав, шоб мати варела. І каже, Шура, підхарчовуй дітей, шоб коло їх. Ну, хароші солдати буле, настоящі руски. Так шо ми ніколи, я слова не скажу на руских. Но партізан, ізвініте. То бандіти були страшні» (МГІ)⁵².

У час підготовки наступу на Ковель, що є найбільшим залізничним вузлом Волині, мешканці навколошніх до міста сіл були переселені. Зважаючи на те, що після переселення в Бессарабію Стобихва стояла практично пусткою, біженці зайняли будівлі, що стояли вільні – хліви, клуні: «В нас, як Ковель брали, в нас були біженці, повни хате. Села сюди перекенули до нас ці – Грабово, Мизово, Сереховичі. А тут, цього села, людий не було, бо виселили всіх. А в нас клуні тут стояли, хливє» (МГІ; НОО; НІОО). Про перебування у Стобихві згадували і самі біженці із сусідніх сіл: «Мешкали ми тоді на хуторі Тростянка – це за 20 кілометрів від Ковеля, де у 1944-му ще йшли запеклі бої. Тому всіх хуторян близкавично евакуювали у село Стобихва Камінь-Каширського району. Поселили в якісь конюшні, постіллю була солома на землі. Вночі нас атакували хмари бліх»⁵³. Дійсно, зважаючи на велику скученість людей, антисанітарію, масово поширились воші, блохи, короста: «Кажу, воши нас об їдали шею. Блохи нас... Ну, я таяк було, я ж не ведумала. В хатах, де щилена, там повно блощець було. <...> Постя війне. Бліх було тильки, як біженців. Оце, як Ковель брали. <...> Блохи, блохи скакали. Ме з Надьбою зайшли в клуню і ме поперелякувались. Ме були білії, а то стали чорнії. I тако,

возь memo, як штаненята. Отако сунемо ті блохи, вони назад лізуть. Це було страшне. Кажу, короста була, напала». Все це лікували бадилля тютюну, чемерицею, сіркою, дъогтем і навіть гасом: «А потом мати як наварить бадилля табаку. <...> Чемериці, чи табаку, ще сірки доставали. А дъоготь, дядько гонив дъоготь. <...> То як понамазують нас теми. Ох кричимо там! Кричали! Голи бігали. <...> Але всьо, короста пропадає. А мене, як намазала мати газою, керасіною тою, то аж пооблазило волосся» (МНО; НОО).

У 1946–1947 рр. ситуація у с. Стобихва змінилася. Почали поверматися «бессарабські» стобихівці. Основною причиною стала велика засуха 1946 р., що спричинила неврожай і голод: «<...> сорок шостий – засуха. Страшний голод. Голод. Земля потрискалась, що каже, ногу всадиш у ти щилини» (МГІ); «Їхали, там вельми голод був» (ПЄМ). Крім того, за спогадами переселенців із сусідніх сіл, сільські очільники забрали всі запаси родин⁵⁴. І тоді «бессарабці» почали збиратися додому. В першу чергу поїхали вдови, чоловіків яких розстріляли румуни як покарання за вбивство біля села їхнього солдата. Хто самостійно, а хто у складчину придбав коня, склали майно, взявши з собою і худобу, й вирушили в дорогу. Майно і діти на возі, а дорослі пішки. Дорога майже в тисячу кілометрів зайняла місяць: «І вони почали стягуватися на коника. Одного коника – дві-три отиї вдовиці особливо, перші. Перші поїхали ті, що не мали чоловіків, що повбивали. Почале братися додому. I так воне тисячу кілометрів. Коником, пішком, усі коло воза, ішле. Діток на возу, а ті всі пішком» (МГІ). Любов Гривенець поверталась із Бессарабії будучи при надії і вже у Стобихві народила доньку (ГЛА).

Родині М. Гривенець, за її твердженням, в Бессарабії жилося непогано. Але батьки дуже хотіли додому і зважились на повернення. В дорозі були п'ять тижнів: «І там нам було добре. Але знаєте, батьке наши старій, все додоми і додоми, й додоми. То їхали кіньми. П'ять неділь в дорозі. I ночували в дорозі, і варели, й корове з собою гнали. I багаж на возови був. I так ме їхали» (ГМП).

⁵² Усна історія... С. 65–66.

⁵³ Бондарчук А. Померли тому, що українці. Режим доступу: URL: <https://tristana073.livejournal.com/53897.html>.

⁵⁴ Жарчинська О. Вказ. праця.

Перші «бессарабці» повернулися до села на прикінці серпня, якраз на престольний празник: «*І прийшли під осінь – на Спаса вже, на Сліпення, в нас празник*» (МГІ). Однак вони не знали, що їх тут чекає – їхали з одного села, а повернулися в інше – розорене. Багатьох людей вже не було в живих, не стало євреїв, знищених німцями в роки війни. Стобихівці одразу ж зіткнулися з численними проблемами. Найголовніша – де жити? В селі залишились лише поодинокі хліви і клуні, жителі не було: «*Приїхали сюде – хатив нема. <...> бо тут война, буле й бульбаші, і партізани, і хто знає шо було*». Будували землянки, «бордєї» («*бордєї отаке построїли*»). Брат Марії Гривенець, побачивши умови, в які він потрапив, повернувшись назад у Бессарабію, «*бо там легше жити*» (ГМП).

Друга проблема, яку вирішували стобихівці по поверненні з Бессарабії – що їсти. Мали корів, з собою привезли трохи харчів, але попереду була тривала зима: «*І все. Ну, зима. Куди? Як? Їсти шо там? Мука вони трошки привезли. Ну, в іх корови були*» (МГІ); «*<...> як ме приїхали оце з Бессарабії, це ж голод був <...> приїхали осенню. Нема ничего*» (НЮО). Мешканці сусідніх сіл, що повернулися з Бессарабії, розповідали, що все, що привезли з собою, забрали до колгоспу⁵⁵.

Щоб вижити, почали продавати або міняти на продукти одяг та крам, який привезли з собою: «*To ці, з Бессарабії, як приїхали, а там, за Румунії, дуже шовку було багато, бо там шовкопряд даже, румуни спеціалізувалися. I шовк там, на-*

туральний. То в іх був ріпс – шовкове, кріпдішиин матер'ял. Атлас. <...> I воне понавозили сюде сундучки таке із того атласу» (МГІ; НЮО). Батько Марії Гривенець поміняв на зерно «хворому» своєї дружині (комплекс традиційного вбрання) та вишиті рушники: «*<...> приїхали з Бессарабії, то не було що їсти, <...> то така сама хворма <...>. To батько одніє десь, виміняв на якесь жето, бо ж тоді їсти хотілося. I рушників було багато*» (ГМЯ).

Юхим Набrusко, якому тоді було 18 років, та інші чоловіки зайнялися риболовлею, що повноважала харчовий раціон стобихівців. Викошували центральне русло річки, робили язі і ставили у них риболовні пастки кабоші. Інформант стверджує, що риби тоді було дуже багато: «*Отакі щуки. Тоді реби тильки було, що, що!*» (НЮО).

Коли харчів не стало, окремі стобихівці ходили по навколошніх селах просити харчів, щоб дотягнути до весни: «*Як приїхали з Басарабії, ну то що ж, з чим вони приїхали, цілий місяць їхали подводою. Вони нічо не привезли їсти. Вони ходили по селах, <...> просили. Картопли поназирають, то привезуть*». При цьому респонденти наголошують, що голоду у селі не було: «*Ну, щоб голод був десь в селі, то не було по цих селах*» (ГЛА).

За рік-два життя в селі налагодилася, перейшло в мирне русло. Стобихівці будували нові хати, окремі з яких збереглися до початку ХХІ ст. (див. фото). Створений колгосп імені Чапаєва. У 1948 р. в селі було вже 130 сімей.

Повоєнне житло. 2010 р.

⁵⁵ Жарчинська О. Вказ. праця.

⁵⁶ Якименко М. У Стобихві свій календар... С. 52.

Але Поворський полігон знову нагадав про себе. Військовики вирішили відбудовувати його. Тому вже у 1951 р. Камінь-Каширська райрада прийняла рішення про чергове виселення стобихівців, але тепер вже в недалекі світи, а в сусіднє с. Великий Обзир⁵⁶. І знову багато родин вирішують не покидати село. І продовжують жити під вибухи бомб на полігоні, відстань до якого всього 3 км.: «*Авіація била, одна авіація. Прилетали із Староконстантинівки, і з Білорусії, і з Львова, ну, з усюда, геть скрізь прилетали. Падали бомби геть блезенько, да. Покотелося пуд саму школу, пуд окно впала і не розорвалась. Якбе розорвалась, то було б школу порвало»* (ГІЯ). У ті роки багато стобихівців переїхали до Ковеля, Нововолинська, де якраз почалося будівництво шахт, до інших сіл. Тим, хто погодився на виселення із села, держава виплачувала грошову компенсацію за залишене у Стобихві майно: «*Гроши люде позабирали. Хто в Ковелі построїв хате за теї гроши, то має хату. Шоб виселялися. Ну, за теї хате платили гроши. І іде строй собі хату, або де квартиру купляй, чи що там. А хто на книжках положев, так воне й пропали, тиї гроши. А так, то теї, то хоч у Ковелі построїли хате»* (ГІЯ). Вийшовши на пенсію, окремі родини повернулися назад у рідне село: Олександра і Юхим Набruski, Надія Мандровська та ін.

Ті ж, хто залишився в селі, працювали в колгоспі, який, за словами Галини Макарук, був гірший за кріпацтво, з якого можна було викупитись, а з колгоспу – ніколи. Жінка кілька разів намагалася вступати в середні професійні заклади, але всюди вимагали довідку-дозвіл з колгоспу. Паспортів у ті роки колгоспники також не мали. І лише за сприяння колишнього стобихівського голови колгоспу закінчила курси медсестер. Працювала у Великому Обзирі, а коли у Стобихві збудували фельдшерсько-акушерський пункт, перейшла туди, віддавши улюбленийі справі 41 рік (МГІ)⁵⁷.

З 1950-х років Стобихва почала занепадати. У 1956 р. місцевий колгосп приєднали до Великого Обзира. Туди ж перевезли ферму і сільський клуб. Розібрали й школу-семирічку і віддали у с. Оленине⁵⁸. Влада заборонила будівництво нових будинків: «*Тутка не давали строїтися. Вони, не давали! Якби хтів хату по-*

строїти, то не давали» (ГІЯ). Іван Гривенець багато років хотів побудуватися у Стобихві, але наважився на новобудову (єдину у Стобихві!) лише у середині 1980-х рр.: «*Ну, вже, вже тоді стала властивість сюде-туде. Ну, вже вроді вже стали того полігона знімати. Я там попитався, бо я там робев в колгоспі, попитався, каже, бере строй. Але я думав її перевезте десь у друге місце. Ну, десь, чи в Маневичі, чи ше куде. Але вже й так, і вже на місці построїли. Батько каже, вже тутека світло мають проводити, каже. Стали світло проводити. Так і ця хата й осталася»* (ГІЯ).

Практично до кінця минулого століття у Стобихві не було електроенергії. Інформанти звинувачують у цьому і владу, і тодішнього голову сільської ради, до якої входило село: «*А председатель у нас тут такий був, що я, всео-равно село не буде существовать. Вин не давав ничего. Раз провели ж ці, оциї стовбе, високовольтни, до села. А він взяв ці столбе забрав. Сказав, я цьому селі не дам существовать. То вин так робев*» (НЮО).

Відсутність дороги, світла, заборона на будівництво привели до швидкого скорочення чисельності населення. Як стверджують інформанти, як тільки молоді люди створювали сім'ї, одразу ж покидали село: «*I ото колесь батько, мати, дити – никуди не їдуть, тико вдома. А тепер що? Нас ще виселяли <...>. В нас світу не було, в цим селі. То да й що ж? От, очевидно, їде світом. Нас по цілому світу, наши, з цього села є! I в Басарабії, i Одеса, i Дніпропетровск, i Львови, i в Ковелі, i де тико хоч! Да й от!*» (СОС).

Але ті, хто залишився у селі, жили дружно: «*Всякою всячиною [ділилися – А. Д.], сусід з сусідом мусив дружньо жити*». Носили один одному свіжину, коли закололи свиню, ділилися молоком з тими, хто не мав корови: «*Як первого порося зарізали, це було десь п'ядесят, ой, третій може рік, другий, о. Бо то від війни ми не могли розжетися. А то вже стяглеся. I мати вже всім. Отой не бев, дитено, і той не бев і треба йому занести. I молоко мати носила. Тут в нас жинка живе Шура, о. Вони жили геть в лісі там! Коло ліса. I в іх не було нічого, то мати сера їм назирає. <...> A потім вже, в Пилиповку, десь тоді нема сера*»

⁵⁷ Усна історія... С. 57.

⁵⁸ Якименко М. Попроси у криниці дощу...

і вже розносили. То мати вже в мисочку, і занеси но» (МГІ). Пасічники частували односельчан зібраним медом: «*Но пасічник мусить роздати мед людю, сусідам, бо бджоли не будуть вестися.* <...> *I вже мати качає мед, бочка вже, або ріжє таке, або так набирає, і занесе тому, занесе тому, занесе тому. То був закон*» (МГІ). Рибалки ділилися з сусідами спійманою рибою: «*Настоящи рибаки. <...> I тої риби наловить, і вже діти є в сім'ї, мисочку наклав – занесе но там до теї, Ляшиси занесе-но Гапці занеси-но там. Людям, сусідам кругом, треба рознесте*» (МГІ).

Будучи відрізаними від світу, стобихівчани організовували собі і колективне дозвілля та спільне виконання окремих робіт – збирались на вечірки, ткали, в голос читали книги: «*Ми собі збирались в одну хату. Вечорки в нас були весь час. Ми ткали. Шоб убити час, ми собі рушнике ткали там, дорожжі – хто шо хотів. Пряли. <...> В нас завжде прийдуть, давай, почитаемо юсь*».

Ситуація змінилася після проведення у 1989 р. електроенергії: «*I тут світло дали! Боже! A <...> навесні привезле телевізори всім, маленькі таке. Цивілізація в село прийшла! Вже носа вткнув у той телевізор – і до сусіда не треба йти! I тепер же жс у нас, ото ще смеркає, ме закриваємося і вже телевізори девимося, хай там ю! I не йдуть. I кнєжска відпала, яку любели читати вголос*» (МГІ).

Значною подією у житті стобихівців стало знімання тут у 1990 р. фільму «Микола Вавилов», де було задіяно багато сільських мешканців, у т. ч. й мама Галини Макарук Олександра Кравчука⁵⁹. Пані Галина розповідає про зустріч з відомими артистами більшість яких на час зйомок оселилися у хатах селян, про спілкування із Богданом Ступкою, який грав роль Лисенка⁶⁰.

На початку 1990-х старожили Стобихви надзвичайно чекали Незалежності України: «*Ми знали кожного депутата, кожне все. Так,*

на стільки переймалися». Старенький дідусь, якому на той час було 90 років, ходив з радіоприймачем, щоб не пропустити жодної новини. А коли захворів, то попросив Галину Макарук, щоб після його смерті вона повідомила про результати референдуму: «*Но він, дід ходев із радіом, щоб ни одного слова не пропустити. <...> Вже ходить, вже всю мені розказує. А заболів він. Каже: Галко! Я може вмру, предеш, як першого грудня, як скажуть Так! – бути, чи не бути Україні, то прийдеш [на могилу – А. Д.] і скажеш мені. А як провалиться Незалежність, то не приходь, каже. I він умер. Він умер, не дожев дві неділі до цього [до референдуму – А. Д.]. I тут Так! сказали. Я вже йому пішла і кажу: Діду! Там всю! Можу тебе порадувати, що Україні сказали Так!*» (МГІ).

Родзинкою Стобихви є оновлена ікона Миколи Чудотворця, яку родина Тарасюків привезла з Бессарабії, де її знайшли на смітнику. Ікона була дуже стара, вся чорна, розвалювалася: «*Щоб ту ікону ви побачили, вона була чорна. Не лиця не видно, нічого. <...> Її знайшли, знайшли на смітнику. Чорна, чорна. Вже вона була стара*» (ЄОА; МНО). Цікаво, що ікона оновилася 1995 р. після смерті господині, коли на ній міняли скло. Тоді родина Олександра Євшутика вирішила не повернатися у Нововолинськ, де жили, а залишилися у хаті з іконою. Вірячи у цілющість ікони, стобихівчани збиралися до неї на молитву.

Своєрідним символом села дотепер є старий дерев'яний колодязь, викопаний колись дідусем Віктора Набруска, колишнього президента радиокомпанії України (див. фото).

Село потрохи старіло і вимирало. Однак в останні роки Поворський полігон, який практично припинив існування, знову нагадав стобихівчанам про себе. Правда, їх вже не виселяють. Просто хочуть відібрати землі селян, які на картах Мінооборони належать військовому відомству, а на цивільних – сільраді⁶¹.

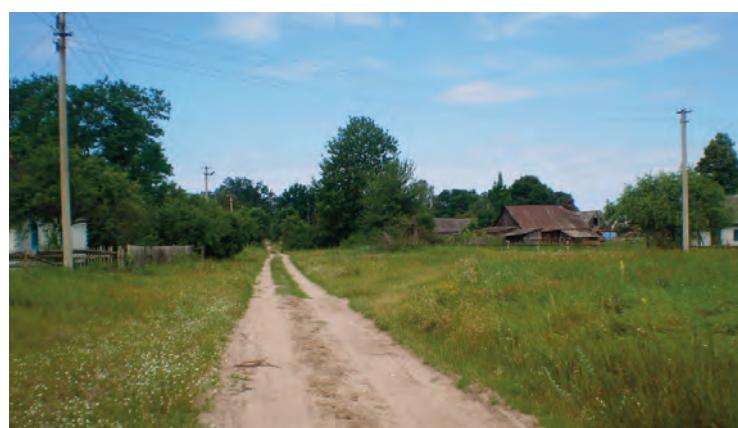
⁵⁹ Четыре жизни...

⁶⁰ Зубчук К. У Стобихві, яка жила без світла, декорації для фільму були непотрібні, а всі мешканці стали акторами. Режим доступу: URL: <https://www.volyn.com.ua/news/59187-u-stobikhvi-yaka-zhila-bez-svitla-dekoratsii-dlya-filmu-buli-ne-potribni-a-vsi-meshkantsi-stali-aktorami.html>; Слюсар Н. Завдяки Іванові Корсаку у глухому поліському селі знімали кіно. URL: <https://ivankorsak.com/zavdyaky-ivanovi-korsaku-u-gluhomu-poliskomu-selini-maly-kino/>; Ступка вчив танцювати гопак... URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/stupka-vchiv-tancyu-vati-gopak>.

⁶¹ Шилінук С. Міноборони судиться із Великообізирською сільрадою за землю. Режим доступу: URL: <http://polissia.net/?p=996>.

Члени експедиції 2010 р. в стобихівському одязі біля старого колодязя.

Стобихва
сьогодні.
2010 р.

Господар на садибі
лише старий дуб. 2010 р.

Сьогодні Стобихва перетворилася на зовсім маленьке село (див. фото), в якому проживає всього 37 мешканців: «Я вейду з хати – плакати хочеться. Не побачиш людени» (СОС); «А теперку тут десіть хат, всі стареї. Нема нічого» (ГЛА). З корінних мешканців Стобихви на червень 2019 р. у селі залишилося лише десять осіб – 5 чоловіків і 5 жінок. Когось забрали до себе діти, а більшість відійшли в інші світи. Ще під час експедиції 2010 р. Олександра Савонюк озвучила ще одну проблему стобихівців старшого віку, які часто не можуть дожити останні дні у своєму селі, тому що немає кому за ними доглядати: «І самеї стареї, та вмирають. То, чи воне тут вмирають? <...>. Шо ж той батько? Він сам собі і їсти не зварить! То як він тут буде, у хати?» (СОС). Тому стобихівці знову їдуть у світи. Наприклад, у Кострому забрали інформантів Олександру і Юхима Набrusків. Пусткою залишаються стобихівські хати.

Однак, незважаючи на скорочення населення (не так давно стобихівців було 58), з'явилась надія на відродження села, так як у Стобихві тепер є дітки шкільного і дошкільного віку. Покинуті стобихівські хати купують для літнього відпочинку. Тут оселився й мешканець Каменя-Каширського краєзнавець Сергій Ус, якого називають “стобихівським Робінзоном”⁶².

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок. В ході проведеного

дослідження з'ясовано, що основними причинами трансформації Стобихви від містечка до невеликого вмираючого села стали кількаразові виселення її мешканців і руйнування. Перше виселення у Сибір, Поволжя, а також сусідні повіти пов'язане із запеклими боями, що розгорнулися тут в роки Першої світової війни (Брусиловський прорив). За час Стохідської операції (Стохідська м'ясорубка) Стобихва була повністю зруйнована. У 1940 р., у зв'язку з будівництвом Поворського полігону, стобихівців переселили у Бессарабію, звідки частина їх повернулася у зв'язку з голodom 1946 р., і знову у знищене село. Третє виселення почалося з 1951 року, коли стобихівчан переселяли у сусідні села та міста і заборонили будівництво нових жителів. Залишилась лише невелика кількість мешканців, які до кінця 1980-х років жили без дороги і електрики. Сьогодні (на червень 2019 р.) у Стобихві залишилось лише десять корінних мешканців.

Подальшого і більш конкретного вивчення потребують усі сторінки історії села ХХ століття, особливо періоду Другої світової війни та перших повоєнних років і протистояння в середовищі стобихівців. Доцільно з'ясувати географію розселення мешканців Стобихви, виселених у 1940–1950-х рр. Доцільне вивчення звичаєво-обрядової культури.

Список респондентів

ГЛА – Гривенець
Любов Архипівна,
1925 р. н.

ГМП – Гривенець
Марія Пилипівна,
1928 р. н.

ГО – Гривенець
Оксана, 1929 р. н.

НОО – Набrusko
Олександра Олек-
сандровна, 1934 р. н.

СОС – Савонюк
Олександра Митро-
фандрівна, 1929 р. н.

⁶² Зубчук К. Проміняв райцентр на віддалене село, щоб... написати книгу. Режим доступу: URL: <https://www.volyn.com.ua/news/1243A63-prominiav-raitsentr-na-viddalene-selo-shchob-napysaty-knyhu>; Федорович О. Стобихівський “Робінзон” або Навіщо пенсіонер з райцентру оселився у віддаленому селі. URL: <http://polissia.net/?p=2786>.

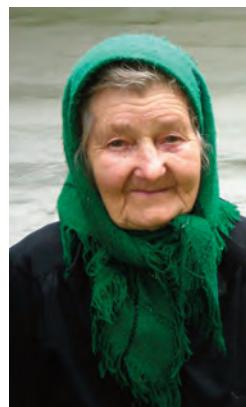
ГІЯ – Гривенець
Іван Якович,
1951 р. н.

НІОО – Набrusко
Юхим Олександро-
вич, 1928 р. н.

МОІ – Макарук
Олена Іллівна,
1940 р. н.

ГЛЯ – Герасимчук
Любов Яківна,
1925 р. н.

ГМЯ – Гривенець
Марія Яківна,
1946 р. н.

ЄОА – Євшук Олександр Адамович, 1928 р. н.

МНО – Мандровська Надія Олексandrівна, 1940 р. н.

ПЄМ – Прохорчук Євдокія Миколаївна, 1923 р. н.

References

Bondarchuk, A. (2013, November 23). Pomerly tomu, shho ukrajinci. Retrieved from <https://trista073.livejournal.com/53897.html> [in Ukrainian].

Dem'janjuk, O. (2013, August 26). Pereselennja zakhidnoukrajinskoho naselennja pid chas Pershoji svitovojo vijny. Retrieved from <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/politika/pereselennazahidnoukraienkogonaselnapidcaspersoiesvitovoievijniavtorde-manukoleksandr> [in Ukrainian].

Dmytrenko, A. (Comp.) Usna istorija sela Stobikhva (u spoghadakh Oleny Makaruk) [Oral history of the village Stobihova (in the memoirs of Olena Makaruk)] (Gh. Bondarenko, N. Pasj, A. Syljuk, Eds.). *Myntule i suchasne Volyni ta Polissja. Kaminj-Kashyrskyj rajon v istoriji Ukrayiny ta Volyni* (64), 55–56. [in Ukrainian].

Fedorovych, O. Stobikhvivsikyj "Robinzon" abo Navishho pensioner z rajcentru oselyvsja u viddalenomu seli. *Polissja*. Retrieved from <http://polissia.net/?p=2786> [in Ukrainian].

Ivshyna, L. (Ed.) (2002, August 07). Stupka vchyv tancjuvaty ghopak... Denj. Retrieved from <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/stupka-vchiv-tancyuvati-gopak> [in Ukrainian].

Ivshyna, L. (Ed.) (2002, August 09). Chetyre zhizni baby Lyashikhi. Denj. Retrieved from <https://day.kyiv.ua/ru/article/pochta-dnya/chetyre-zhizni-baby-lyashihi> [in Russian].

Istorija Kovelja. (2018, July 29). Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/Історія_Ковеля [in Ukrainian].

Jakymenko, M. Poprosy u krynyci doshhu. *Gholos Ukrayiny*. Retrieved from <http://www.golos.com.ua/article/184430> [in Ukrainian].

Jakymenko, M. (2017). U Stobikhvi svij kalendar [Stobikhva has his own calendar]. (Gh. Bondarenko, N. Pasj, A. Syljuk, Eds.). *Myntule i suchasne Volyni ta Polissja. Kaminj-Kashyrskyj rajon v istoriji Ukrayiny ta Volyni* (64), 51–55.

Kondratovych, O. (2011). *Krymno i Bronycja: mynuvshyna i sjoghodennja. Istoryko-krajeznachchynarys* [Krymno and Bronitsa: past and present. Historical and ethnographic essay]. Lucjk: Tverdynja. [in Ukrainian].

Na Kaminj-Kashyrshhyni poljsjki muzejnyky zbyraly svidchennja pro podiji Drugoji svitovojo vijny. (2019, June 07). *Muzejnyj prostir Volyni*. Retrieved from http://volyn-museum.com.ua/news/na_kamin Kashirshhimi polski muzejniki zbirali svidchennja_pro_podiji_drugoji_svitovojo_vijni/2019-06-07-4673 [in Ukrainian].

Nyvchyk, S. (2003). Selo moje, dlja mene ty jede. *Volynj*. Retrieved from <https://www.volyn.com.ua/news/9-selo-moe-dlya-mene-ti-edine-trista-lit-stobikhvi.html> [in Ukrainian].

Romanjuk, N. (2019, June 24). Polishhukiv-novobranciv rozstriljaly za zapiznennja u vijskkomat. *Visnyk*. Retrieved from http://visnyk.lutsk.ua/news/ukraine/regions/volyn/42259-rozstrilyaly-novobrantsiva-zapiznenna-u-vijskkomat/?fbclid=IwAR0vTJf-5Ky_fEs0q1CRMQFXplsrKdUKQXqD_geutLiM5CmPdHkRoq8BVs [in Ukrainian].

Romanjuk, N. (2007, August 29). Stobykhvycjke dyvo. *Ukrajina moloda*. Retrieved from <https://www.umoloda.kiev.ua/number/985/164/35799/> [in Ukrainian].

Shyliuk, S. Minoborony sudytsja iz Velykoobzyrskoju silradoju za zemlju. *Polissja*. Retrieved from <http://polissia.net/?p=996> [in Ukrainian].

Slyusar, N. (2018, January 15) Onovylašja ikona u khati – a v ghospodarja vidkryvsja dar peredbachenja. *Visnyk*. Retrieved from <http://visnyk.lutsk.ua/news/ukraine/regions/volyn/33099/> [in Ukrainian].

Slyusar, N. (2018, January 25) Zavdyaky Ivanovi Korsaku u ghlukhomu poliskomu seli znimaly kino. *Ivan Korsak: Portret. Tvorchistj. Dumky. Naghorody*. Retrieved from <https://ivankorsak.com/zavdyaky-ivanovi-korsaku-u-gluhomu-poliskomu-seli-znimaly-kino/> [in Ukrainian].

Solonenko, M. (2017, Decembe 08). Litopysci ne perevelysja. *Gholos Ukrayiny*. Retrieved from <http://www.golos.com.ua/article/296949> [in Ukrainian].

Soroka, Ju. (2011). Zakhidnoukrayinski zemli na pochatkovomu etapi Drugoji svitovojoj vijny: bizhenci, vijsjkopoloneni, obmin naselennjam. *Etnichna istorija narodiv Jevropy*, 34, 4–8. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2011_34_3 [in Ukrainian].

Stobykhva: vidkryly pam'jatnyj znak zaghyblym odnoseljchanam u Drugijj svitovij vijni. (2018, June 23). *Rajon Kaminj-Kashyrsjkyj*. Retrieved from <https://kamin.rayon.in.ua/news/76187-stobihva-vi-dkrili-pamiatnii-znak-zagiblim-odnoselchanam-u-dru-gii-svitovii-viini> [in Ukrainian].

Teodorovich N. (1903). Volyn v opisanii gorodov, mestechek i sel v tserkovno-istoricheskem, geograficheskem, etnograficheskem i dr. otnosheniyakh. Istoriko-statisticheskoe opisanie tserkvey i prikhodov Volynskoy eparkhii. Vol. V: Kovelskiy uezd [Volyn in the description of cities, towns and villages in the church-historical, geographical, ethnographic and other relations. Historical and statistical description of

the churches and parishes of the Volyn diocese. Vol. V: Kovelsky region]. Pochaev: Tipografiya Pochaev-Uspenskoy Lavry. [in Russian].

Trofimuk-Kyrylova, T., & Chybyrak S. (2016). Z istoriji evakuaciji ta bizhenstva meshkanciv Volyni u period Pershoji svitovojoj vijny [From the history of evacuation and residents of Volyn during the First World War] (Gh. Bondarenko, A. Syljuk, P. Khomych, Eds.). Mynule i suchasne Volyni ta Polissja. Persha svitova vijna na Volyni ta Volynskomu Polissi, (58), 51–54. [in Ukrainian].

Zharchynska, O. (2009, April 01) Dodomu z Bessarabiji volynjany jshly misjacj. *Visnyk*. Retrieved from <http://archive.visnyk.lutsk.ua/2009/04/01/8337/> [in Ukrainian].

Zabolotnyj, I. (1964). *Neskorena Volynj. Narys z istoriji revoljucijnogho rukhu na Volyni. 1917–1939* [Unbowed Volhynia. Essay on the history of the revolutionary movement in Volhynia. 1917–1939]. Ljviv: Kamenjar [in Ukrainian].

Zlatoghorskyj, O. (2010, July 05). Ekspedycija v selo Stobykhvu. Retrieved from https://vf-ndc-oasu.ucoz.ru/news/ekspedicija_v_selo_stobikhvu/2010-07-05-100 [in Ukrainian].

Zubchuk, K. (2019, March 15). Ghalyna Makaruk: “Teper mozhu i vmyraty”. *Volynj*. Retrieved from <https://www.volyn.com.ua/news/122952-halyna-makaruk-teper-mozhu-i-vmyraty> [in Ukrainian].

Zubchuk, K. (2019, March 26). Prominjav rajcentr na viddalene selo, shhob... napysaty knyghu. *Volynj*. Retrieved from <https://www.volyn.com.ua/news/124363-prominiav-raitsentr-na-viddalene-selo-shchob-napysaty-knyhu> [in Ukrainian].

Zubchuk, K. (2016, September 29). U Stobykhvi, jaka zhyla bez svitla, dekoraciji dlja filmu buly nepotribni, a vsi meshkanci staly aktoramы. *Volynj*. Retrieved from <https://www.volyn.com.ua/news/59187-u-stobikhvi-yaka-zhila-bez-svitla-dekoratsii-dlya-filmu-buli-ne-potribni-a-vsi-meshkantsi-stali-aktorami.html> [in Ukrainian].